

Selma Lagerlöf

Man kan lura många människor en kort tid. Man kan lura ett fåtal människor för en längre tid. Men man kan aldrig lura många människor en lång tid. Det som många människor länge håller av är alltid värt vårt intresse och vår uppmärksamhet. På sådana goda grunder ska vi därför vända vårt intresse mot Selma Lagerlöf. Många människor har länge hållit av hennes böcker, många människor läser och älskar henne allttjämt. Hon är en levande klassiker.

En levande klassiker intresserar inte nödvändigtvis dem som skriver på kultursidor eller i litterära tidskrifter. De har något brännande aktuellt att diskutera, de har inte tid med Selma Lagerlöf. Det betyder nu inte så mycket. Hennes verk kommer att läsas långt efter det att dessa debattörer blivit stoft och mull. En levande klassiker har läsarna men också tiden på sin sida.

Men borde hon inte intressera litteraturvetenskapen? Jo, så har hänt, och ibland har hon också fallit i goda händer. Påfallande är ändå hur ofta hon behandlas en smula nedlåtande, åtminstone av manliga litteraturhistoriker. Snälla människan gjorde så gott hon kunde, men något skarpt huvud var hon nu inte. Det blev något naivt och fruntimmersaktigt, det blev inte riktigt fin höglitteratur. Vad är fint i litteraturvetenskapens ögon? Det är att läsa en avhandling i filosofi, skriva en seminarieuppsats och sen kalla den litteratur. Så gjorde inte snälla människan, och så blev det därefter. Många läsare fick hon också, det är lite suspekt.

Sådana värderingar kan man ana i handböckerna, kanske också en smula kvinnoförakt. Men sådant behöver inte bekymra en levande klassiker, hon har tiden för sig. Hon kan vänta.

Selma Lagerlöf hade ett stort tema, en vision, en besatthet. Det var tron på kärleken, särskilt den kvinnliga kärlekens befriande och förlösande makt. Så har varje stor författare sitt tema, så är Dickens besatt av det förnedrade barnet, Balzac av den ekonomiska karriären, Strindberg av äktenskapets vanskligheter. På något sätt tycks det vara svårare att förlåta Selma, att också hon höll sig med en stor vision, ett centralt tema. I sin tro på kärleken var hon inte sann mot verkligheten, säger vi oss.

Var Strindberg mera sann i sin vision av könens inbördeskrig? Är det inte sant att vi älskar varandra, vi män och kvinnor, minst lika mycket som vi hatar varandra och slåss inbördes?

Ack, det är meningslöst att mästra stora diktare för deras besatthet och deras fixa idéer. Allt vi kan begära, är att deras visioner gestaltas till konst, och det är uppenbarligen fallet med Selma Lagerlöfs kärlekslära. Det är mer än nog.

Möjligen kan vi också söka en förklaring i författarens biografi. Kärlekens förlösande makt, det är ett gammalt tema, arvegods som det mesta vi behandlar i dikten. Men alla kan inte ge de ärvda motiven eld och liv som Selma kunde. Det behövs en sällsynt kombination av medfödd talang, öde, familj, miljö, kanske också landskap.

Selma kom av en värmländsk herrgårdskultur, som blev illa medfaren av tiden och konjunkturerna, med hem som såldes och gick ur släkten, med patriciska familjer som avlöstes av uppkomlingar, en miljö i många stycken lik de amerikanska sydstaterna och med samma makt att alstra hemlängtan och god litteratur.

Värmland, en liten provins, där alla herrskapliga släkter kände varandra och gifte in sig i varandra, till gränsen av galenskap, inavel och snillrikt särlingskap, en härlig grogrund för familjetraditioner, myter och trevligt förtal, kort sagt för muntlig berättarkonst.

Bestämmande för Selmas psyke var förhållandet till fadern, som hon var varmt fästad vid, trots att han var ganska problematisk, i grunden föga livsduglig. Löjtnant Lagerlöf hade ”gift sig till pengar”, men det var visst det enda vettiga han gjorde i sin dar. Alla hans försök att investera och bättra på driften av Mårbacka slutade med kostsamma nederlag.

Han blev en smula neurotisk på kuppen, överkänslig och plågad av alla misstämningar i familjen. Husets kloka kvinnor fick bemöda sig att iaktta järnhård behärskning för att behaga husets herre. När pappa Lagerlöf med åren alltmer sökte tröst i flaskan, blev han en tung börda för sin familj. Alla visste, att han skulle lämna ruin och konkurs efter sig, men man fick nu inte oroa kära far... Selma fick lära sig tidigt att lägga band på sina känslor och visa en lugn och leende fasad mot världen. Kanske lärde hon sig också, att mannen är ett mycket svagt käril, som kan leva och överleva bara med hjälp av kvinnors försakande och osjälviska kärlek.

En författare i vår tids feministiska tradition hade kanske givit ett ganska entydigt hatporträtt av pappa Lagerlöf, men Selma är varsam och pietetsfull i sina memoarer. Den uppmärksamme läsaren kan dock med en smula eftertanke pussla ihop ett ganska klart porträtt av denne ömklige patriark. Samtidigt behöver man inte tvivla på att Selma älskade sin far med alla fel och brister. Och det är väl så kärleken fungerar, den kräver inga förtjänster och gentjänster hos den älskade. Den bara är.

Så var alltså mannen värd att älska, trots alla sina fel och brister. Och sannerligen, det är ingen brist på svaga och bräckliga eller våldsamma och destruktiva manspersoner i Selma Lagerlöfs verk. Männen har nära till galenskap och hjälplöshet, som Gunnar Hede och Jan i Skrolycka, de är supiga eller vilda och våldsamma som Sir Archie, David Holm eller Edvard Rhånge, de är neurotiskt infantila i sin egoism som Karl-Artur Ekenstedt, de är drönare och parasiter som kavaljererna på Ekeby. Allt detta är männen och mer därtill, men ändå värda att älska. Det är bara i kraft av kvinnans kärlek de undgår rena självförstörelsen.

Finns det då inga onda kvinnor? Jo, bevars, men de är onda bara med hjälp av männens svaghet, och deras ondska är snarast en defekt kärlek. Att Thea Sundler älskar Karl-Artur är nog inget fel i sig, men hon hade tappat bort den viktiga komponent i kärleken som heter försakelse. När Thea inte kan avstå sin älskade till Charlotte Löwensköld, då men först då begår hon den stora synden mot kärlekens heliga ande.

Denna tro på kärlekens makt var inte en litterär schablon för Selma Lagerlöf, den var en grundmurad övertygelse, en besatthet, kanske en religionsersättning. Hon hade under studietiden kommit i kontakt med nya idéer, och vad hon haft med sig av barndomstro blev nog illa åtgånget. Kristen var hon bestämt inte, den kristna försoningsläran kunde inte förenas med hennes egen kärlekslära: människan skall själv sona sina och andras synder och brott genom försakelse, kärlek, självoffer. Jag tror hon såg på religiösa frågor med en god portion pragmatism, ungefär som gubben Eberhard i Gösta Berlings saga. Efter långt och mödosamt grubbel har Eberhard kommit fram till en åskådning, som lägger religionen i spillror. När det kommer till kritan vill han inte meddela eftervärlden sina tankar. Vad mer om villan oss bedrager, blott hon vår levnad lycklig gör? Så tänkte nog Selma, och dessutom behövde hon religionens stora skatt av myter och legender.

Låter det cyniskt? Så var det nog inte ändå, så länge den stora tron på kärlekens makt kunde ge henne förtröstan.

Det är ovisst om Selma trodde på Jesu gudom, det är ganska säkert att hon trodde på spöken. Nej, hon var ingen flack överklasskvinna, som sökte sensationer i spiritismen. Hon tillhörde helt enkelt en nu mycket avlägsen generation av kvinnor, som var delar av en släkt långt mer än individer. De hörde talas om farfarsmor och mormorsmor och kände gemenskap med dem, levde sig in i deras öden och kände deras närvaro. De levde nära jorden och naturen, som så nyckfullt gav eller förvägrade sina håvor – var det inte tomtar och onda väsen i farten? De levde ett liv som gjorde skrömt och spöken till naturliga, nästan ofrånkomliga väsen.

Men kärleksläran var och förblev det stora och centrala. Kanske händer det i våra tider, att vi skakar av oss den konstnärliga förtrollning berättarskan invaggar oss i och protesterar – så går det ändå inte till i verkligheten! När Helga och Hildur i ”Tösen från Stormyrtorpet” kämpar som tigrinnor om vem som ska få äran att avstå den älskade Gudmund till rivalen – nej, det är för mycket av det goda.

Men i andra sammanhang fungerar denna förtrollning, och vi sitter gripna av just samma självförnekelse och försakelse. När vi tvivlar beror det på att den konstnärliga magin inte har verkat.

Och denna tro på kärleken var en bergfast tro, inte en litterär formel för framgång eller en schablon att cyniskt hantera, Selma trodde i det längsta på sin kärlekslära. Ett slående exempel är hennes smärtsamma grubbel över Frödings öde. Den store skalden gick under av dryckenskap och sjukdom, och det var Selmas övertygelse att han kunde ha räddats av en kärleksfull kvinna. I en minnesdikt över skalden förebrår hon ”Värmlands döttrar” att de inte vårdat sig nog om sin store landsman.

Och visst följde hon sin kärlekslära i det egna livet, med ömhet och tålmod mot sina ofta besvärliga väninnor, med en välgörenhet som trotsar all beskrivning. I liv och tro var hon en och samma.

Kärleksläran var hennes stora idé, traditionerna från Värmland hennes material, och sin metod hämtade hon från den muntliga berättarkonst som blomnade på Mårbacka kväll efter kväll, när farmor eller faster Nana samlade barnen omkring sig. Selma Lagerlöf var en av de sista utlöparna av en mycket gammal episk tradition, kanske en specifikt kvinnlig tradition, som gav hennes konst den mylla som var dess livsbetingelse. Hur beroende hon var av denna tradition märker vi av hennes manuskript, där hon ibland anlägger faster Nanas roll eller den värmländska dialekt, som hörde till detta berättande. Så försökte hon i ensamheten ”prata fram” en sviktande ingivelse på nytt.

Selma Lagerlöf har haft och har ännu en stor publik. Hon är mycket spännande och underhållande. Vad annat vore möjligt för en muntlig berättare? Vi ”läsberättare” lider inte av att publiken tröttnar, gäspar, lägger boken ifrån sig. En muntlig berättare måste fångsla och förtrolla här och nu eller lämna sin uppgift till någon som bättre kan fylla den.

En muntlig berättare kan inte bli för diskursiv eller abstrakt, det blir en föreläsning som snart får åhörarnas uppmärksamhet att mattas. En muntlig berättare måste gestalta sina idéer genom berättelsen. När Selma Lagerlöf ombads att uttala sig om tidens stora frågor svarade hon som regel med en saga, en berättelse. Det var naturligt för den muntliga traditionen.

En muntlig berättelse måste vara ganska kysk och rumsren, den förutsätter en familj eller åtminstone ett blandat auditorium med män och kvinnor, stora och små. Selma Lagerlöf var en mycket normal kvinna, hon visste hur det kändes att längta efter en mans smekningar, det ser vi tydligt av hennes manuskript och dolt i hennes text. Som muntlig berättare måste hon dock vara förtegen.

En muntlig berättare måste snabbt fånga uppmärksamheten och sedan behålla den. Selma börjar gärna med en lystringsformel, som genast fångslar vår uppmärksamhet. Det kan vara något mycket vagt, som pockar på en förklaring: "Det kunde falla sig så märkvärdigt förr i världen." Ja, visst, men hur då? Berätta! "Tänk, att när adjunkten första gången friade till prostdottern ville hon alls inte ha honom!" Det var en nyhet! Berätta!

Den muntliga berättarkonsten drar sig för scenisk framställning, för såvitt inte berättaren också har pantomimisk talang, som H C Andersen. Den behärskade Selma undviker den sceniska framställningen, som är naturlig för dramatikern och läsberättaren Strindberg. Hon arbetar gärna med indirekt berättande, ibland med många mellanled. Vad hände med C? vill läsaren veta. Selma låter romanfiguren X lyssna på A, som berättar för B vad som hände med C. Hon opererar ofta med tjuvlyssnare, så som det faller sig naturligt för den muntliga berättaren: "Nu ska jag berätta vad jag råkade höra..." Hon låter sina figurer "tänka sig in i" andra personers planer och bevekelsegrunder, så som den muntliga stilen kräver: den berättare vi ser framför oss kan ju inte vara allvetande.

Muntliga berättare från Homeros eftersträvar tämligen korta, avslutade episoder, lagom för en kvällsunderhållning. Det stora, episka formatet var inte heller naturligt för Selma, hon organiserar sitt stoff i avslutade, korta berättelser. Som regel är dessa arrangerade som en sorts tablåer, som slutar i en replik eller åtbörd eller gest, som innebär en uppenbarelse av kärlek och försakelse. Runeberg har säkert betytt mycket för hennes och de andra nittotalisternas tablåteknik, som man kan spåra i dessa historiska scener, som hörde till folkhögskolans och societetssalongens enkla repertoar. Man kommer också att tänka på tidens anekdotiska historiemåleri. Georg von Rosens målning av Erik XIV mellan den kärleksfulla Karin och den gruvlige Göran Persson är som en illustration till en "tablå" av Selma Lagerlöf. Det enda vi saknar är den förlösande, sublima repliken.

Den muntliga berättarkonstens egenart talar till alla människors önsknings och behov, och Selma Lagerlöf kunde snart glädja sig åt framgång och stora läsarskaror. Hon hade god draghjälp av nittioalets kritiker, Levertin, Warburg och Böök, som insåg att rörelsen behövde en stor och folkkär berättare. Selma Lagerlöf hade ingen anledning att tacka nej, och nobelpriset 1909 var också välkommet. Det var mycket välförtjänt, förstås, men hon fick det nog mycket för att Strindberg inte skulle få det, enligt den logik som råder i akademien. Hon hade taktkänsla nog att hylla Strindberg i sitt nobeltal, och titanen kvitterade med att lämna henne oskadd under strindbergsfejden.

Hon var alltid försiktig i litteraturpolitik och andra dagens frågor, till en del av taktiska hänsyn, mest på grund av den behärskning hon lärt sig sedan barnåren, man ska inte reta upp opinionen, lika litet som man retar upp käre far i onödan.

Kanske borde hon ha tillåtit sig att vara lite mer öppen och impulsiv, det tycker man när man läser hennes brev, som ofta är frisinna och framsynta: i många stycken var hon mer radikal än den skola hon tillhörde. I kvinnofrågan kunde hon dock säga ifrån så det hördes, särskilt när det gällde kvinnlig rösträtt. Kvinnan ska ges politisk makt för att lättare kunna utöva sin stora kärleksgärning, så kan man kanske sammanfatta hennes idé. Det blev nu inte helt som hon tänkt sig, ofta kände hon sig besviken. Världskriget bragte visserligen demokrati och kvinnlig rösträtt, men det var också en paroxysm av grymhet som skakade hennes tro på kärleksläran: i böckerna efter 1914 tränger sig tvivlet in.

Men vid det laget var hon redan ett nationalmonument, som inte kunde tillåta sig utmanande eller kritiska omdömen, hennes roll var att tillbedjas med värdighet och behag, hon var en sierska, en vala, en kvinnlig Homeros, och gudvet vad man hittade på. Kanske blev hon lite fjättrad av alla rosenguirlander, lite grann bedövad av rökelsen, säkert är att hon stördes i sitt arbete. Och arbetet, dikten, var ändå det viktiga för Selma Lagerlöf. Bara med diktens hjälp kunde hon förkunna denna lära om kärleken, som var hennes vision och hennes besatthet, en lära som ofta hotades av tidens makter men måste värjas till slutet. Hon vågade tänka stort om människorna och deras förmåga att älska. I sina stora stunder som konstnär får hon oss att tro och tänka som hon.

Ur Förord till Selma Lagerlöfs Lagerlöfs skrifter i 10 band 1984